

- Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – Т. II.
7. Борисевич С.О. Чиншова реформа 1886 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2; Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999; Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник, присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. – Кам'янець-Подільський: Доля, 1995; Сосно В.А. "Вільні" люди Західних губерній // Проблеми етнографії, фольклору, мовознавства Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992; Таранец С. Старообрядчество Подолши. – К., 2000.
 8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – К.: Інтел, 1996.
 9. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗРІ). – Збір. II. – Т. XVII, відділення перше. – 1842. – № 15462. – С.Пб., 1843.
 10. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах ЦДІАУ, м. Київ // Історія України. – 1997. – № 18 (34).
 11. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский.
 12. ПЗЗРІ. – Збір. II. – Т. XXI, відд. друге. – 1866. – № 43728. – С.Пб., 1868.
 13. ПЗЗРІ. – Збір. II. – Т. XXXIX, відд. перше. – 1864. – № 41109. – С.Пб., 1867.
 14. ПЗЗРІ. – Збір. III. – Т. XIII. – 1893. – № 10213. – С.Пб., 1897.
 15. Хмельницький обласний державний архів. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 3492.
 16. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. – С.Пб.: Типография МВД, 1910.
 17. ПЗЗРІ. – Збір. III. – Т. VI. – 1886. – С.Пб., 1888.
 18. Козиренко М.К. Введення положень 19 лютого 1861 року на Правобережній Україні // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К.: Наукова думка, 1963.
 19. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9).
 20. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолши. – 1913. – № 7.

В.М. Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ДВОРЯНСТВО

Скасування кріпосного права у 1861 році стало епохальною подією в житті народів, які проживали в межах Російської імперії. Стосувалося це й

українських земель (Правобережжя, Лівобережжя, Південь). Юридичне звільнення особи селянина та наступні демократичні реформи 60–70-х років XIX ст. створили необхідні умови для бурхливого розвитку промислового і фінансового капіталізму. Це дозволило царизму досить швидко повернути собі політичний авторитет у Європі, втрачений за часів невдалої для Росії Кримської війни. Навпаки, село і після скасування кріпацтва залишалося оплотом пережитків кріпосництва, уособленням яких було збереження феодального поміщицького землеволодіння. Не дивно, що остаточне утвердження тут нового, капіталістичного укладу сталося лише наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Та й то лише після деяких поступок уряду у вигляді обов'язкового викупу землі селянами й ліквідації їхнього тимчасовозобов'язаного стану та суттєвого пониження розміру викупних платежів. „Поступки, вирвані у самодержавства...”, – писав корифей радянської історико-аграрної науки академік М.М. Дружинін, – при всій їх обмеженості, послужили межею між першим пореформеним двадцятиліттям, цим найтяжчим періодом в житті російського села, і періодом подальшого розвитку нової соціально-економічної формації” [1, 265]. Тим не менше, і це є незаперечним фактом, проникнення капіталістичних відносин у аграрний сектор як російської, так і української економіки почалося задовго до реформи 1861 року і неухильно продовжувалося у перше післяреформене двадцятиріччя. Головним його підсумком в історії села Микола Михайлович саме і вбачав прилучення його до нової, капіталістичної формації [1, 274]. Одним із важливих проявів цього процесу стало порушення одвічної становості феодального землеволодіння і перехід землі до рук інших як особистих, так і колективних її власників. У численних статистичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. до перших найчастіше віднесено дворян, чиновників, офіцерів, духовенство, міщан, селян-власників, іноземних підданих та інших фізичних осіб. Серед юридичних осіб або колективних власників найчастіше згадуються сільські громади, селянські, селянсько-міщанські, торгово-промислові товариства тощо. На жаль, в історичній літературі до цього часу практично відсутня соціально-економічна характеристика більшості з вищеназваних фізичних та юридичних осіб, які в тій чи іншій мірі брали участь у перерозподілі земельної власності в другій половині XIX – на початку XX ст. Без такої ж характеристики наші уявлення про стан і динаміку землеволодіння у визначений період ніколи не стануть повними і вичерпними. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, автор статті ставить за мету охарактеризувати земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. Об'єктом нашої уваги є група земельних власників, предметом – дворянство. Незважаючи на те, що проблема дворянства взагалі у загальноросійському масштабі в історичній літературі не нова [2 – 14], нижче спробуємо зупинитися на деяких цікавих, з нашої точки зору, її аспектах стосовно України.

Сам термін „дворянин” відомий на Русі ще з XII століття. Спочатку так називали тих князівських та боярських дворових слуг, яким на час служби надавалися невеликі земельні ділянки для власного користування. Ближче до кінця XV ст. дворянами

стали називати посаджених на основі помісної системи на землю військових слуг великих князів московських. Українське дворянство, зародившись на зламі XVII – XVIII століть, надалі формувалося головним чином за рахунок українсько-польської шляхти на Правобережній Україні [15] та української і козацької верхівки в межах колишньої козацької держави – Гетьманщини [16, XVI]. Наприкінці XVIII ст., коли вищезгадані землі, а також південний регіон з Кримом остаточно перейшли під владу Російської імперії, тут швидко зростає чисельність і землеволодіння російського дворянства. У 1785 р. „Жалувана грамота” Катерини II зрівняла у правах російське та українське дворянство, яке наприкінці XVIII ст. налічувало близько 100 тисяч чоловік [17, 34]. У першій половині XIX ст., з поглибленням кризи феодално-кріпосницьких відносин, починається економічний занепад дворянства. Близько 24 % поміщицьких маєтків у межах України опиняються під заставою в різноманітних кредитних установах [17, 34]. Незважаючи на це, в руках дворянства напередодні скасування кріпацтва перебувало близько 70 % усього земельного фонду України [17, 34].

Реформа 1861 року порушила одвічну становість феодалного землеволодіння, поклавши початок переходу значної кількості поміщицької (читай дворянської) землі в руки інших верств населення і перш за все – в руки селянства. За даними В.П. Теплицького, в ході її реалізації поміщики втратили понад 6,7 млн десятин, або 26,7 % усієї землі, яка перебувала до реформи у їхньому спільному з кріпосними селянами вжитку, залишивши при цьому у своєму володінні понад 18,5 млн десятин [18, 112]. За іншими даними, наведеними творчим колективом під керівництвом Б.Д. Лановика [19, 271], внаслідок земельної реформи із 48,1 млн га земельного фонду (тут же наведено співвідношення: 1 дес.=1,09 га [19, 366], а отже у десятинах земельний фонд України становив: 48,1 га : 1,09 = 44,1 дес., що підтверджується іншими матеріалами [20, 9]) у дев'яти українських губерніях селяни отримали 21,9 млн га (20,1 млн дес.) землі або 45,7 %. За поміщиками залишалось 22,5 млн га (20,6 млн дес.) землі або 46,6 %. Нарешті, у власності церкви та держави продовжувало перебувати 3,7 млн га (3,4 млн дес.) або 7,7 % усього земельного фонду України. Як бачимо, показники, наведені різними авторами, дещо різняться, але не заперечують того факту, що і після реформи 1861 року саме дворяни продовжували залишатися найбільшими землевласниками. Щоправда, саме реформа 1861 року різко підірвала економічний потенціал дворянства. По-перше, у 1859 р. було закрито державні кредитні установи, які видавали позики під заставу нерухомості. По-друге, із отриманих від держави упродовж 1862–1893 рр. майже 896 млн крб викупних сум за селянські наділи близько 316 млн крб пішло на погашення дворянських боргів кредитним установам. Лише 580 млн крб були видані поміщикам Європейській Росії упродовж майже 30-ти років у вигляді процентних бумаг [21, 3-4]. Як наслідок, у висновках спеціальної урядової комісії з вивчення причин глибокої аграрної кризи, що охопила сільське господарство на початку 70-х років XIX ст., було відзначено, що „частные землевладельцы не были приготовлены к реформе, она застала их внезапно” [22, 5-6]. Подібні загальноросійські проблеми були

актуальними і для більшості дворянських господарств у межах України [23, 293]. Про це, зокрема, сповідав чернігівський губернатор С.В. Шаховський у звіті Міністру внутрішніх справ від 6 вересня 1884 року. „Во всей губернии, – писав Сергій Володимирович, – и ныне имеется не более нескольких десятков помещиков, которые, обладая приличным капиталом, имели возможность нести расходы по ведению хозяйства” [24, 2 зв. - 3]. За таких обставин більшість дворян в межах України виявились неспроможними повноцінно вести власні господарства і змушені були повністю або частково позбавлятися власних земельних угідь, продаючи їх, або закладаючи у кредитні установи, головним чином – у Селянський та Дворянський банки. За даними російських дослідників І.Д. Ковальченка та Л.В. Мілова, протягом 1863–1910 рр. у 9-ти українських губерніях у ринковий обіг поступило понад 38,2 млн дес. землі (південноукраїнські губернії об'єднанні під назвою Південний степовий район з Бесарабською губернією) [25, 225]. Про те, що її більшість належала дворянству, свідчать підрахунки українського вченого-аграрника М.Н. Лещенка. За його даними, лише протягом 1877–1905 рр. землеволодіння дворян південноукраїнських губерній (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) скоротилося на 49,4 %, лівобережних (Полтавська, Харківська, Чернігівська) – на 39,5 %, правобережних (Волинська, Київська, Подільська) – на 16,2 % [26, 17]. Всі ці обставини зрештою привели до того, що приблизно на початку 80-х років XIX ст. дворянство почало різко втрачати свою соціальну значимість у суспільстві, не знаходячи собі місця серед нових соціально-економічних і суспільно-політичних відносин [10, 165-166]. До честі царського уряду, він вчасно зреагував на реальну небезпеку втрати тієї соціальної опори, на якій власне і трималось самодержавство, як пережиток феодалного суспільства. Низка реформ, здійснених Олександром III у 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. [27-28], відомих під назвою контрреформ, помітно зміцнила становище дворянства у суспільстві й у державі. У будь-якому разі, на рубежі XIX – XX ст. воно знову являло собою досить міцний прошарок привілейованого населення. В цей час його чисельність в Україні становила близько 54-х тисяч чоловік [17, 34]. За даними земельного перепису 1905 року, приватна земельна власність дворян у межах України становила майже 10,9 млн десятин [29, 12-13] (за даними статистики Міністерства фінансів – 13,7 млн дес. [30, XXXIII]). Різні автори і масові статистичні джерела підтверджують неухильне й суттєве скорочення дворянського землеволодіння, що постійно відповідало характеру післяреформеного перетворення станового землеволодіння на багатостанове. Проте, як зазначає дослідник дворянства А.Б. Корелін, аж до початку XX ст. останнє все ще залишалось як найбільшим продавцем землі, так і найбільшим її покупцем [13, 55]. Іншими словами, торгові угоди типу „дворянин-дворянин” були дуже поширеними і, як вважає дослідник, сприяли інтенсивному перерозподілу земельної власності всередині дворянського стану [13, 57]. Хоча скорочення дворянського землеволодіння за 1863–1905 рр. майже наполовину говорить саме за себе. Цей же процес тривав і надалі. Особливо показовими у цьому відношенні є 1905–1907 роки – роки першої

російської революції. Тоді під тиском масового селянського руху дворянство починає різко позбавлятися значних, переважно спірних із селянами, земельних ділянок. За нашими підрахунками, в одній лише Катеринославській губернії дворяни продали з листопада 1905 по грудень 1907 років близько 100 тисяч десятин землі, тоді як придбали усього 9,2 тис. дес. [31, 74-719; 32, 11-883; 33, 41-1058]. Загалом же протягом 1906–1914 рр. дворянство України продало понад 3,6 млн дес., а придбало майже удвічі менше – усього 1,7 млн десятин землі [30, 23-29; 34, 23-29; 35, 23-29; 36, 23-29; 37, 23-29; 38, 32-34]. Та, незважаючи на неухильне скорочення площі дворянського землеволодіння, саме серед дворян було найбільше індивідуальних великих земельних власників. Свого часу в радянській історіографії було визначено критерії дрібних (50-100 дес.), середніх (100-500 дес.) та великих (понад 500 дес.) господарств [7, 21]. Виходячи з цього, навіть у лівобережних губерніях, відомих переважанням тут дрібних та середніх поміщицьких

господарств, із 1124-х маєтків у 1905 році 515 (45,8 %) були розміром від 1 до 10 тисяч десятин [39, 30]. Величезними продовжували залишатися земельні володіння найвідоміших у імперії дворянських та графських родин. За підрахунками А.М. Анфімова, 155 найбільших земельних магнатів мали загалом 16,1 млн дес. землі [7, 31]. Значна частина цих володінь знаходилась у межах України. За нашими підрахунками, тут мали земельну власність близько 30-ти найзаможніших магнатів Російської імперії (не рахуючи іноземних підданих). Їхні загальні володіння становили близько 5,7 млн десятин, в тому числі майже 1,2 млн дес. (21 % усіх земельних володінь) – в українських губерніях [8, 13-19, 43-74]. Уявлення про те, кому і де належали ці землі, має дати наведена нижче табл. 1.

Таблиця 1
Володіння найбільших земельних власників Російської імперії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)

№ п/п	Прізвище, ім'я, по-батькові	Титули, службові і соціальні становище	Площа земельних володінь (у дес.)	
			Всіх	В Україні (губернії)
1	2	3	4	5
1.	Абамелен-Лазарев Семен Семенович, дружина – Марія Павлівна, уродж. Демидова.	Князь. Горний інженер, член ради гірничопромисловців Уралу.	869714	3295 – Подільська губ. 3000 – Херсонська губ.
2.	Балашови Іван Петрович та Микола Петрович; дружина М.П. – Катерина Андріївна, уродж. Шувалова.	Дворяни. І.П. – член імператорської канцелярії; М.П. – член Державної Ради	521838	11788 – Подільська губ. 43583 – Київська губ.
3.	Бярятинський Олександр Володимирович; дружина – Надія Олександрівна, уродж. Стенбок-Фермор	Князь. Член головного штабу Військового міністерства.	186587	14270 – Полтавська губ. 36255 – Волинська губ. м. Дубно
4.	Бобринський Олександр Олександрович; дружина – Софія Андріївна, уродж. Шувалова; діти – Андрій, Георгій, Олексій („смілянські“)	Графи. Олексій – сенатор, Георгій – член Військового міністерства, Андрій – член ради Міністерства народної освіти.	71930	52000 – Полтавська губ.
5.	Браніцький Владислав Олександрович	Дворянин. Член Військового міністерства	75700	75651 – Київська губ.
6.	Браніцькі Марія Євстафіївна	Графиня.	97900	96966 – Київська губ.
7.	Волконський Михайл Сергійович; дружина – Єлісавета Григоріївна, уродж. Волконська.	Князь. Статс-секретар, член Державної Ради, сенатор.	54660	6300 – Херсонська губ.
8.	Воронцов-Дашков Іларіон Іванович; дружина – Єлісавета Андріївна, уродж. Шувалова.	Граф. Член Державної Ради, головного штабу Військового міністерства, член Головного управління держ. кіннозаводства.	298720	782 – Таврійська губ. 33786 – Волинська губ. 19600 – Київська губ.
9.	Фон-Дервіз Сергій Павлович	Дворянин. Статський радник.	88584	9442 – Київська губ.
10.	Демидови Сан-Донатто Павло, Елім, Олександр Павловичі, дружина – Аврора Павлівна	Князь. Е.П. – чиновник особливих доручень при Міністерстві закордонних справ.	739937	5277 – Київська губ.
11.	Долгорукий Олександр Сергійович; дружина – Ольга Петрівна, уродж. Шувалова.	Князь. Член Державної Ради у відомстві іноземних справ, член ради мануфактур і торгівлі.	63409	13021 – Таврійська губ. 5915 – Катеринославська 5062 – Чернігівська губ.
12.	Дурново Павло Петрович; дружина – Софія Петрівна, уродж. Волконська.	Дворянин. Член Військового міністерства.	123600	15270 – Полтавська губ.
13.	Канкрін Іван Вікторович; дружина – Віра Олександрівна, уродж. Плаутіна.	Граф. Бесарабський губернатор, член Державної канцелярії.	59890	26603 – Катеринославська Таврійська губ. 30825 – Волинська губ. 2466 – Київська губ.
14.	Клейнхельм Костянтин Петрович.	Граф. Член Міністерства внутрішніх справ.	64182	34721 – Чернігівська губ. 6615 – Харківська губ.
15.	Кочубей Віктор Сергійович.	Князь. Начальник Головного управління уділів.	67034	14208 – Катеринославська 12845 – Полтавська губ.
16.	Кривошейн Аполлон Костянтинович; дружина – Марія Петрівна, уродж. Струкова.	Дворянин. Чиновник особливих доручень, при Міністерстві землеробства.	66920	3169 – Катеринославська 5800 – Полтавська губ.
17.	Мордвінов Олександр Олександрович.	Граф.	164800	75811 – Таврійська губ.
18.	Мусін-Пушкін Олексій Іванович; дружина – Любов Олександрівна, уродж. Кушельова-Безбородько.	Граф. Член Державної канцелярії і головного штабу Військового міністерства	131761	13618 – Полтавська губ. 20777 – Херсонська губ. 17433 – Чернігівська губ.
19.	Орлов Володимир Миколайович.	Світліший князь. Начальник Військово-похідної канцелярії імператора.	67914	18856 – Подільська губ.
20.	Рибон'єр Георгій Іванович.	Граф. Член військового міністерства.	52479	17424 – Харківська губ.
21.	Сангушко Роман Владиславович.	Князь. Член Головного управління держ. кіннозаводства.	63000	Латифундія у Волинській губернії
22.	Строганов Павло Сергійович; дружина – Ганна Дмитрівна, уродж. Бутурліна.	Граф. У відомстві міністерства іноземних справ.	53080	14938 – Харківська губ. 7430 – Таврійська губ. 5910 – Катеринославська
23.	Струков Ананій Петрович.	Дворянин. Член Державної ради, губернський маршалок.	67273	11538 – Полтавська губ. 16000 – Катеринославська

З наведеного вище можна зробити висновок про те, що дворянство України, незважаючи на численні й стабільні земельні втрати, продовжувало і на початку XX ст. залишатися серйозним земельним власником. Водночас дрібне дворянство розорювалося під впливом капіталістичного розвитку. Внаслідок такого розшарування дворянства його земельна власність зосереджувалася, головним чином, в руках дворянської верхівки.

1. Дружинин Н.М. *Русская деревня на переломе: 1861–1880 гг.* – М., 1978.
2. Кашкаров И.Д. *Дворянское дело.* – С.Пб., 1888.
3. *Современные дворянские вопросы.* – С.Пб., 1897.
4. Елишев А.И. *Дворянское дело.* – М., 1898.
5. Семёнов Н.П. *Наше дворянство.* – С.Пб., 1899.
6. Терпигорьев С.Н. *Оскуднение. Очерки помещичьего разорения.* – С.Пб., 1881.
7. Анфимов А.М. *Крупное помещичье хозяйство Европейской России: Конец XIX – начало XX века.* – М., 1969.
8. Минарик Л.П. *Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начало XX века.* – М., 1971.
9. Соловьёв Ю.Б. *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.* – Л., 1971.
10. Соловьёв Ю.Б. *Самодержавие и дворянство в конце XIX века.* – Л., 1973.
11. Проскуракова Н.А. *Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века* //

- История СССР. – 1973. – №1.
12. Дьякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Л., 1978.
 13. Корелин А.Б. Дворянство в пореформенной России 1861–1901 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.
 14. Водарский Я.В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. – М., 1988.
 15. Жуковський А. Шляхта // Енциклопедія українознавства. – Том 10. / Перевидано в Україні. – Львів, 2000.
 16. Лукомский В.Н., Модзалевский В.П. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута / Репринтное издание. – К., 1993.
 17. Українська радянська енциклопедія. – Том 4: Данте-Ешелон. – К., 1961.
 18. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
 19. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За загальною ред. проф. Б.Д. Лановика. – К., 1994.
 20. Історія селянства Української РСР: У двох томах. – Том 2. – К., 1967.
 21. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк 1883–1910. – М., 1911.
 22. Доклад Высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельскохозяйственной производительности в России. – С.Пб., 1873.
 23. Історія народного господарства Української РСР: У трьох томах, чотирьох книгах. – Том 1.: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983.
 24. Російський державний історичний архів. – Ф. 1291. – 1884. – Оп. 53. – Спр.10.
 25. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – М., 1974.
 26. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968.
 27. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968.
 28. Ващенко А.В. Інститут земських начальників російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
 29. Статистика землевладения 1905 года: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – С.Пб., 1907.
 30. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – С.Пб., 1912.
 31. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1906.
 32. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1907.
 33. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1908.
 34. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXII. – С.Пб., 1913.
 35. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXIII. – С.Пб., 1914.
 36. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXIV. – С.Пб., 1915.
 37. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXXV. – С.Пб., 1917.
 38. Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. / Сост. А.М. Анфилов, И.Ф. Макаров. – М. 1988.
 39. Авраменко А.М. Дворянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Вестник Харьковского университета. – № 238: История и культура досоциалистических формаций. – Харьков, 1983.

Ю.М. Вовкотруб

Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.)

Аграрна проблематика традиційно популярна серед вітчизняних науковців-істориків. Проте і на сьогодні залишається чимало нерозв'язаних питань. Одним із них є дослідження та застосування сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні в II половині XIX – початку XX ст. У сучасній історіографії окреслена тема побіжно аналізується у наукових працях Д.Г. Войтюка, В.І. Кравчука, Г.І. Живолупа та Г.В. Лупаренка [1], В.М. Литвина [2].

Автор статті ставить за мету дослідити виробництво сільськогосподарських машин та їхнє застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Об'єкт вивчення – аграрний сектор Наддніпрянщини окресленого періоду, предмет – виробництво та застосування сільськогосподарських машин.

Виробництво сільськогосподарських машин та зрядя зародилось в Україні ще в першій половині XIX ст. Так, наприклад, на українських землях в цьому технічному руслі досить помітно працювало машинобудівне підприємство Ріхтера, яке виникло у 1835 р. в м. Ромни (нині місто Сумської області). У 1841 р. аналогічно попередньому було відкрито велику майстерню за активного клопотання підприємця Кандиби в Чернігівській губернії. В 1841–1842 рр. в м. Кременчук князь Г. Потьомкін побудував підприємство з виготовлення сільськогосподарських машин, обладнань до цукрових, винокурних та інших переробних заводів [3, 7-9].

З розвитком промисловості України у другій половині XIX ст. виникають майстерні, склади та невеликі заводи з виробництва і ремонту нескладних сільськогосподарських машин. Нова удосконалена техніка, яка з'явилась у другій половині XIX ст. на підприємствах тогочасної України, сприяла підвищенню продуктивності праці селян. Все це передувало процесу розхитування вікової відсталості сільського господарства. В 50-ті роки XIX ст. виникли нові підприємства сільськогосподарського машинобудування в Олександрівську Катеринославської губернії, в містах Одесі та Карловіц Полтавської губернії [4, 82].

Відносно розгалужена залізнична мережа, а також наявність стійкого ринку збуту для сільськогосподарських машин і можливість отримання на місці різноманітних сортів металу від металургійної промисловості сприяли швидкому росту виробництва сільськогосподарських машин в Україні. В 80-х роках XIX ст. з'являється ряд відносно великих заводів, як правило, поблизу металургійних заводів і в районах стійкого збуту сільськогосподарських машин, тобто на півдні України, зокрема в Одесі, Олександрівську (Запоріжжя), Миколаєві, Токмаку, Бердянську [2, 247-248].

Вони мали більш вигідні умови, ніж заводи Наддніпрянської України, але все ж вимушені були використовувати залізничні відходи, наприклад, виготовляти лемеші із відрізків стрічок ресор, а інколи